

**FOKOTU‘UTU‘U
KI HE
LEA ‘O E AKÓ ‘I TONGÁ NI**

**POTUNGĀUE AKÓ, KAKAI FEFINÉ,
MO E ANGA FAKAFONUÁ**

**Nuku‘alofa
Tonga
Tisema 2008**

Fokotu‘utu‘u Ki He Lea ‘o e Akó ‘i Tongá ni¹

**Ko e paaki ‘eni ‘a hono uá ‘e he Va‘a Silapá,
Potungāue Ako mo e Ako Ngāué,
Nuku‘alofa, TONGA ‘i Sanuali 2014**

**Na‘e fuofua paaki ‘a e tohí ni ‘e he Va‘a Silapá,
Potungāue Akó mo e Ako Ngāué,
Nuku‘alofa, TONGA ‘i Sanuali 2009**

Totonu ki hono paaki ‘o e *Tohi Fokotu‘utu‘u ki he Lea ‘o e akó ‘i Tongá ni.*

‘Oku ‘ikai ngofua ki ha taha pē kautaha ke ne hiki tatau pē paaki pē tufaki ‘i ha founa fetu‘utaki fakatekinolosia ‘o kau ai e ‘initaneti pē hiki tatau ‘i ha ‘uhinga fakakomēsiale. Kuopau ke ‘uluaki ma‘u ha ngofua mei he ‘Eiki Ministā ‘o e Akó ‘a e Pule‘anga Tongá.

Ko e totonu kotoa ki hono paaki mo tufaki ‘a e tohí ni ‘oku ‘i he mafai ia ‘o e Minisitā Akó ‘o e Pule‘anga Tongá

‘E fai e ngāue fakalao ki ha taha pē ‘oku ne maumau‘i e totonu ko ‘eni ki hono paaki mo tufaki e tohí ni.

**Va‘a Silapá,
Vaiola Motu‘a,
Nuku‘alofa, TONGA
Telefoni: (676) 25 556**

Talamu'aki

Ko e fokotu'utu'u ko eni ki he Lea ke ngāue'aki 'i he Akó 'i Tongá ni 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi fekumi mo e tñaki fakamatala 'o e ngaahi fakatotolo 'i māmani lahi mo e Pasifikí, ngaahi pōtalanoa, faka'eke'eke, mo e ngaahi savea 'o e ngaahi kulupu kehekehe 'i Tongá ni 'o fekau'aki mo 'enau ngaahi fakakaukau ki he me'á ni 'o kau ai 'a e kau ngāue faka-pule'angá, kau fakalele pisinisí, to'utupú, kau pule akó, kau faiakó, mo e fānau ako mei he ngaahi ako 'a e Pule'angá, ngaahi ako kehé, kau tauhi fānau, mo e Kolisi Faka-Faiakó. Na'e toe fakahoko 'a e ngaahi pōtalanoa mo e kau mataotao 'i he Leá mei he ngaahi lautohí, kolisí, Kolisi Faka-Faiakó, Potungāue Akó, Kakai Fefiné mo e Anga Fakafonuá, mo kinautolu na'e toki nofo atu mei he ngāue faka-pule'angá. Na'e toe fai foki mo e pōtalanoa mo e kau fā'u silapa mo e tohi mo e kau fale'i ki he Leá. Na'e fakahoko 'a e ngaahi ngāue ni 'i Tongatapú ni mo e ngaahi 'otu motú. Na'e fakamā'opo'opo 'a e ola 'o e ngaahi me'á ni 'o fakataha'i ia mo e vīsone mo e ngaahi taumu'a 'a e fonuá mo e Akó ki he hakotupu 'o e fonuá 'o toki lālanga'aki 'a e Fokotu'utu'ú ni 'a ia na'e fakahū ki he Kōmiti 'a e Kapinētí 'okú ne tataki 'a e Polokalama Tokoni ki he Akó 'i Tongá ni 'i he 'aho 18 'o Tīsema 2008 'o nau tali lelei 'a e Fokotu'ú ni.

Fokotu‘utu‘u Ki He Lea ‘o e Akó ‘i Tongá ni

Kanotohi

Talamu‘aki.....	iii
1. Talateú.....	1
2. Vīsone	1
3. Puipuitu‘á	1
4. Ko e Faka‘ilonga ‘o e Tongá	3
5. Ngaahi Taumu‘a Tefitó	3
6. Ngaahi Founa Hono Fakahokó	4
7. Sivi‘i ‘o e Ngāue‘i ‘o e Fokotu‘utu‘ú.....	7
8. Fakamā‘opo‘opó	7

1. Talateú

- 1.1 Ko e ‘uluaki Lea ‘oku ako ‘e he ta‘ahiné pē ko e tamasi‘í ‘i he‘ene tupu haké, ‘a ia ‘oku fá‘a ui ko e Lea ‘a e Fa‘eé, pē ko e Lea ‘Uluakí, ko e Lea ia ‘oku lelei taha ke ako‘i ‘aki ‘a e tamasi‘i pē ko e ta‘ahine ko iá ‘i he Akó. ‘Oku makatu‘unga eni mei he mahino ko e Leá ko e me‘a ngāue ia ‘oku ngāue ‘aki ‘e he fa‘ahinga ‘o e tangatá ke fakatupu ‘i he to‘utangata kotoa pē ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘oku mahu‘inga‘ia ai ha fa‘ahinga kakai hangē ko e ngaahi ongo, ‘ulungaanga, tefito‘i tui, fakakaukau, ‘ilo, pōto‘i ngāue, tukufakaholo, tō‘onga mo‘ui, mo e anga ‘o ‘enau vakai mo e faka‘uhinga‘i ‘o e ‘ātakai mo e māmani ‘oku nau nofò aí. ‘A ia ko e Lea ‘a ha fa‘ahinga kakai ‘oku fakafou mai ai ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘oku nau faka‘ilonga‘i ‘a e kakai ko iá ke mahino ‘oku nau makehe kinautolu mei ha toe fá‘ahinga kakai. Ko e Lea ko iá ‘oku fai ‘aki ‘a e fetu‘utaki ‘a e kakai ko ení, pea fai ai ‘a e femahino ‘aki mo e tauhi ‘o honau ngaahi vā ‘i he nofo ‘a e fāmilí, kāingá, koló, siasí, mo e fonuá.

2. Vīsone

- 2.1 Ko e vīsone ‘a e fonuá ki hono kakaí ‘o fakatatau mo e Palani Fakalalakaka Fika 8 ‘a e Pule‘angá:

Ke langa ha fonua ‘e lava ai ‘a e Tongá ke ma‘u ha tu‘unga mo‘ui ‘oku fakalalakaka mo lelei ange ‘o fakafou mai ‘i he lelei ange ‘a e founa pulé, vahevahe lelei ange ‘a e ngaahi monū‘iá, fakalalakaka ange ‘a e mo‘ui faka‘ikonōmiká ‘o taki ‘e he sekitoa taaudahá ‘i ha ‘ātakai ‘e tu‘uloá, pea lelei ange mo e tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e akó mo e mo‘ui ‘a e kakaí, pea tupulekina ai foki mo e anga fakafonuá.

- 2.2 Ko e vīsone ‘a e Potungāue Akó ‘oku fá‘u ia ke ne fakahoko ‘a e taumu‘a ‘a e fonuá ki he ako‘i hono kakaí:

Ke a‘usia ‘e he kakai ‘o e fonuá ‘a e lelei tahá, ‘i ha Ako ‘oku fá‘unga pē ia ma‘a Tongá ni, pea ‘e hoko ‘a Tonga ko e fonua ‘oku tupulaki ma‘u ai pē ‘a e akó.

- 2.3 Ko e vīsone leva ki he Lea ke ngāue ‘aki ‘i he Akó:

Ke hoko ‘a e Lea Faka-Tongá ko e kupu mo‘ui ia ‘o e Tonga kotoa pē ‘o ne lava ‘o ngāue lelei ‘aki, laukau ‘aki, mo ne tauhi ke tu‘uloa; peá ne toe lava foki ‘o ngāue ‘aki lelei mo e Lea Faka-Pilitāniá; peá ne toe ma‘u faingamālie foki ke toe ako mo ha Lea kehe.

3. Puipuitu‘á

- 3.1 Ko e Lea Faka-Tongá ko e Lea ia ‘a e fonuá pea ko e Lea ia ‘oku ngāue ‘aki ‘e he kakai Tongá ki he‘enau fetu‘utaki mo e ngaahi kupu kehekehe ‘o e fāmilí, koló, mo e fonuá. Ko e Lea tefito foki ia ‘oku ngāue ‘aki ‘i he lotú, falealeá, pule‘angá, pisinisí, mo e ngaahi me‘a fakafonuá. Ko e Lea ia ‘oku lolotonga ngāue ‘aki fakataha mo e Lea Faka-Pilitāniá ki hono ako‘i ‘o e fānaú ‘i he Akó.

- 3.2. Ko e lolotongá ni 'oku taki taha muimui pē 'a e Potungāue Ako ki he 'ene tu'utu'uni fakangāue. 'I he ngaahi 'apiako 'a e Pule'angá, ko e Lea Faka-Tongá 'oku ako'i 'aki 'a e fānau lautohí mei he Kalasi 1 ki he Kalasi 6 pea toe ako'i foki ko e lēsoni. Ko e Lea Faka-Pilitāniá 'oku ako'i pē ia ko e taha 'o e ngaahi lēsoni 'o kamata pē hono fakahū 'i he Kalasi 1 neongo ko e ako'i pē 'a e lea 'akí mo e fanongó 'o 'ikai kau ai 'a e laukongá mo e tohí. 'Oku toki kamata hono ako'i 'o e tohí mo e laukongá he Kalasi 2. 'Oku kamata leva hono fakaangaanga hono ngāue 'aki 'o e Lea Faka-Pilitāniá ki hono ako'i 'o e fānau akó 'i he Foomu 1 mo e 2 'o e Kolisí ka 'oku ngāue 'aki fakataha pē ia mo e Lea Faka-Tongá he 'oku mahino pē 'oku kei fie ma'u pē 'a e Lea Faka-Tongá ke tokoni ki hono fakamahino 'a e ngaahi me'a lahi he 'oku te'eki ke poto fe'unga 'a e fānau 'i he Lea Faka-Pilitāniá ke ngāue 'aki pē 'a e Lea ko iá ki honau ako'í. 'Oku toki kamata leva 'i he Foomu 3 'a e ngāue 'aki kakato 'a e Lea Faka-Pilitāniá ki he ako'i 'o e fānau pea kamata leva 'i he Foomu 1 'a e ako'i 'o e Lea Faka-Tongá ko e fo'i lēsoni pē.
- 3.3. 'Oku mahino mei he ngaahi tānaki mo hono sivi'i 'o e ngaahi fakatotolo 'i māmani lahi 'o fekau'aki mo e me'á ni pea mo e fakamā'opo'opo 'o e ngaahi pōtalanoa mo e ngaahi savea 'o e ngaahi kulupu kehekehe 'o e fonuá, ko e Lea Faka-Tongá ko e Lea ia 'oku totonu ke ako'i 'aki 'a e fānau ako Tongá 'i he lautohí, 'o ngāue 'aki 'a e Lea Faka-Tongá ke fa'u 'aki ha fakava'e 'o e akó 'oku mātu'aki fefeka mo mālohi. Ko e ngaahi 'ilo, pōto'i ngāue, ongo, fakakaukau, mo e ngaahi tefito'i tui 'a e kakai Tongá 'e faingofua ange 'i hono ako'i 'i ha Lea 'oku femahino 'aki ai 'a e faiakó mo e toko taha akó, pea toe tatau pē foki mo hono ngāue 'aki ke ako'i 'aki 'a e ngaahi pōto'i ngāue 'o e Leá, hangē ko e ngaahi founga 'o e laukongá mo e tohí. 'E toe lava foki 'a e ngaahi poto tatau 'a ia kuo kamata fakava'e 'i he Lea Faka-Tongá ke toe ako 'aki ha Lea Ua, hangē ko e Lea Faka-Pilitāniá pē ha Lea Tolu nai, hangē ko e Lea Faka-Siapani pē ko e Lea Faka-Ha'amoá, pea 'e toe vave ange mo lelei ange 'a e ako 'o e ngaahi leá ni kapau kuo 'osi mālohi mo fefeka 'a e fakava'e na'e fai 'i he Lea Faka-Tongá.
- 3.4. 'Oku mahino foki mei he ngaahi savea mo e pōtalanoa fakalotofonuá 'oku mā'ulalo 'a e tu'unga 'o e Lea Faka-Tongá 'i Tongá ni 'i he vakai 'a e tokolahi kae mā'olunga ange 'a e tu'unga ia 'o e Lea Faka-Pilitāniá, koe'uhí ko e Lea ia 'oku pehē 'e he tokolahi 'oku kau lelei ia ki he kumi ngāue, toe hoko atu 'o e akó ki he ngaahi ako mā'olunga ange 'i Tongá ni mo mulí na foki, pea ko e Lea ia 'oku ngāue 'aki 'e he ngaahi pisinisí mo e ngāue faka-pule'angá. Ka neongo 'oku mo'oni 'oku ngāue 'aki 'a e Lea Faka-Pilitāniá ki he ngaahi fetu'utaki fakavaha'apule'anga 'a e ngaahi pisinisí pea mo e Pule'angá, ka ko e ngaahi ngāue fakalotofonua 'i he Pule'angá mo e sekitoa taautahá 'oku lahi ange hono ngāue 'aki 'a e Lea Faka-Tongá.
- 3.5. 'Oku mo'oni foki 'oku fie ma'u 'a e Lea Faka-Pilitāniá 'e kinautolu 'oku fie hoko atu 'enau akó 'i muli, ka 'oku toe lahi mai foki he taimí ni 'a e ngaahi faingamālie ako 'i he ngaahi fonua 'oku nau lea kehe, hangē ko Siaina, Siapani, mo Falanisē. 'Oku toe lahi foki mo e nofo mai ki Tongá ni 'a e ngaahi kakai 'oku nau ngāue 'aki 'a e ngaahi lea kehe, hangē ko e kau Siaina nofo fonua 'i Tongá ni. 'Oku 'i ai leva mo 'enau totonu ke ako'i kinautolu 'i he lea ko ia 'oku nau ako mo ngāue'aki 'i 'apí.

- 3.6. Ka ko e me‘a mahu‘inga ‘e taha ke fai ki ai ha tokanga makehe ko e fekau ‘aki ko ia ‘a e Leá mo e ma‘uma‘uluta ha fonua ‘i hono tukufakaholó mo e anga fakafonuá. Ko e konga ko iá, ‘e fakamatala‘i ia ‘i he Konga hono hokó.

4. Ko e Faka‘ilonga ‘o e Tongá

- 4.1. Ko e taha ‘o e ngaahi me‘a mahu‘inga ‘i hono fakakaukau‘i ‘a e Lea ‘o e Akó ko ‘ene fekau‘aki ‘a e Leá mo hono fakatupulekina ‘o e ngaahi faka‘ilonga ‘oku nau fakafaikehekehe‘i ai ‘a e ngaahi fonuá mo honau kakaí ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he Lea ‘oku nau ngāue ‘akí ka ‘i he ngaahi ongo, tefito‘i tui, fakakaukau, ‘ulungaanga, anga fakafonua, mo e faka‘uhinga‘i ‘o e māmani mo e ‘ātakai ‘oku nau nofo aí. Ko e Lea Faka-Tongá ko e Lea ia ‘oku fakafou mai ai ‘a e ngaahi me‘a ni ‘i Tongá ni ‘a ia ‘oku nau faka‘ilonga‘i ai hotau Tongá pea ‘i he ‘ene pehē, ‘oku mahu‘inga ‘aupito ke tau tokanga ke fakatupulaki mo fakatolonga ‘a e Lea Faka-Tongá ke malava ‘e he to‘utangata kotoa pē ‘o ngāue lelei ‘aki pea nau laukau ‘aki ‘a e lea honau fonuá, pea nau kau ‘i hono ngāue‘i ke tu‘uloa. Ko e faka‘ilonga lelei taha ‘o ha lea ‘oku meimei mole, ko e ‘ikai toe ako‘i ‘a e Lea ko iá ki he to‘utangata ‘oku hoko maí, pea ‘ikai leva ke lava ‘e he to‘utangata ko iá ‘o ngāue lelei ‘aki ‘a e Lea ko iá ki he fetu‘utakí mo e ngaahi me‘a ‘oku totonu ke ngāue ‘aki ki ai ‘a e Lea ko iá. ‘I he mole ha Lea ‘a ha fonua ‘oku mōlia atu mo ia ‘a e ngaahi me‘a ‘o e tukufakaholó mo e anga fakafonuá hangē ko e ngaahi ongo mo e tefito‘i tui pea mole mo ia ‘a e ngaahi faka‘ilonga ‘oku nau fakafaikehekehe‘i ai kitautolu kakai Tongá mei ha toe fa‘ahinga kakai.
- 4.2. ‘Oku mahu‘inga leva ke ngāue‘aki ‘a e faingamālié ni ke fokotu‘u ‘a e Lea Faka-Tongá ke mahino ko e Lea ia ke ako‘i ‘aki ‘a e fānaú he ngaahi ta‘u kimu‘a ‘o e Akó, hangē ko e Ako Tokamu‘á mo e ngaahi kalasi ki lalo ‘o e lautohí. ‘E ‘ikai ngata pē ‘i he‘ene tokoni ke pukepuke ‘a e ngaahi koloa ‘a e Tongá kā ‘oku toe sai taha pē foki ia ki he fakatupu ‘o e ngaahi ‘ilo mo e pōto‘i ngāue ‘oku fie ma‘u ki he ako lelei, pea toe sai taha foki ia ki hono fakatoka ‘o e ngaahi fakava‘e ‘oku toe vave mo lelei ange ai ‘a e ako ‘o ha Lea Ua, pē ko ha toe fa‘ahinga lea.

5. Ngaahi Taumu‘a Tefitó

Ko e ngaahi taumu‘a tefito ‘o e Fokotu‘utu‘u ki he Lea ‘o e Akó ‘oku pehē ni:

- 5.1. Ke ako mo ngāue lelei ‘aki ‘a e Lea Faka-Tongá ‘e he toko taha ako kotoa pē ‘i he ‘apiako kotoa pē ‘o tatau ai pē pe ko ‘ene ‘Uluaki Leá ia pē ‘ikai, ‘o kamata pē hono ako‘í mo hono ngāue ‘akí mei he Ako Tokamu‘á ki he Ako ‘Univēsítí, pea ke laukau ‘a e toko taha ako kotoa pē ‘i he ‘ene Lea Fakafonuá mo kau ‘i hono ngāue‘i ke fakatupulaki, malu‘i, mo fakatolonga ke tu‘uloa.
- 5.2. Ke ‘i ai ha faingamālie ‘i he ako kotoa pē mei he Lautohí ki he ‘Univēsítí ki he toko taha ako kotoa pē ke ne ako mo ngāue lelei ‘aki ‘a e Lea Faka-Pilitāniá, pea mo ha toe faingamālie foki ke ne toe ako mo ha lea kehe.

- 5.3. Ke ‘oange ha faingamālie ki he kakai ‘o e fonuá ‘oku ‘ikai ko e Lea Faka-Tongá ko ‘enau Lea ‘Uluaki² ke ako ‘i kinautolu ‘i he Lea ‘a nautolú ‘i he Ako Tokamuá mo e Lautohí.
- 5.4. Ke poto mā‘olunga ‘a e toko taha ako kotoa pē he‘ene nofo atu mei he ako kolisí (ta‘u 18) ‘i he lea ‘aki, fanongo, tohi, mo laukonga ‘i he Lea Faka-Tongá mo e Lea Faka-Pilitāniá.

6. Ngaahi Founa Hono Fakahokó

Ko e ngaahi founa leva eni ‘oku fokotu‘u ke fakahoko ‘aki ‘a e ngaahi taumu‘a ko ení:

- 6.1. Tufaki ‘a e Fokotu‘utu‘u ki he Leá ke ‘ilo ki ai ‘a e ako kotoa pē mo e kakai ‘o e fonuá.

‘Oku fie ma‘u ke tufaki ‘a e Fokotuutu‘u ki he Leá ke ngāue ‘aki ‘e he ako kotoa pē ‘i Tongá ni, ke malava ai ‘e he toko taha akó ke ne ma‘u ‘a e ‘ilo mo e pōto‘i ngāue ki he ngāue ‘aki lelei ‘o e lea Faka-Tongá ‘i he lea ‘aki, fanongo, tohi mo e laukonga, pea toe tānaki atu foki ki ai mo ‘ene lava lelei ‘a e ngaahi me‘á ni ‘i he Lea Faka-Pilitāniá. ‘Oku totonu foki ke toe ‘oange ‘a e faingamālie ki he toko taha akó ke ako ha toe lea kehe, ‘a ia ko e taha pē ‘ene lēsoni filí.

- 6.2. Fokotu‘u ha Polokalama Lea Faka-Tonga mo Lea Faka-Pilitānia ‘e 2.

‘Oku fie ma‘u ke ako ‘i ‘e he ngaahi ‘apiakó ‘a e polokalama ‘e 2 ki he Lea Faka-Tongá pea mo e Lea Faka-Pilitāniá, ‘a ia ko e polokalama ‘e taha kuo pau ke fai ia ‘e he toko taha ako kotoa pē ‘i he lēsoni Lea Faka-Tongá mei he Kalasi 1 ki he Foomu 7 pea pehē pē ki he Lea Faka-Pilitāniá mei he Kalasi 3 ki he Foomu 6, pea ko e polokalama leva ‘e tahá ko e lēsoni fili ‘i he Lea Faka-Tongá mo e Lea Faka-Pilitāniá mei he Foomu 3-7 ‘i he tu‘unga mamafa ange ma‘a kinautolu ‘oku fie ma‘u ke lahi ange ‘enau poto ‘i he ongo leá ni.

- 6.3. Fokotu‘utu‘u ki he Lea ‘o e Akó

6.3.1 ‘Oku fie ma‘u ke ma‘u ‘e he toko taha ako kotoa pē ha fa‘ahinga ako ‘e ma‘u lahi taha ai hano faingamālie ke ne a‘usia kakato hono ngaahi ivi te‘eki ngāue‘i mei natulá. Ko e ngaahi fakatotolo ki he me‘á ni ‘oku mahino ‘aupito ai ‘a e lelei taha pē ‘a e Lea ‘Uluaki ‘a e fānaú ki honau ako ‘í ‘o tautau tefito ki he Ako Tokamu‘á mo e ‘uluaki ta‘u ‘e 3 ‘o e lautohí. Ko e ngaahi ta‘u mahu‘inga eni ke fakatoka ai ‘a e akó pea malava ai ke ma‘u ‘e he toko taha akó ‘a e faingamālie lahi taha ke ne ma‘u ‘a e ngaahi ‘ilo mo e pōto‘i ngāue ke ne ako ‘aki ha Lea Ua. ‘Oku toe fie ma‘u foki ‘a e Lea ko ení, ‘a ia ko e Lea Faka-Tongá, ke ‘ikai ngata pē hono ngāue ‘aki ke fai ‘aki ‘a e akó ka ‘oku toe fie ma‘u foki ‘a e Leá ni ke ako ‘i ko e lēsoni ‘i he ngaahi ta‘u kotoa pē ‘o e akó.

² ‘Oku kau heni ‘a e Lea ‘a e kāinga Niuafu‘ou.

6.3.2 Ko e Lea Uá pē ko e Lea Faka-Pilitāniá 'i Tongá ni, 'oku fie ma'u pē ia ke ako'i ko e lēsoni pē kapau ko e taumu'á ke ngāue 'aki pē ki he fetu'utaki fakasōsialé. Kā 'okapau leva ko e fie ma'ú ke poto tatau 'a e toko taha akó 'i he lea 'aki, fanongo, laukonga mo tohi, hangē ko ia ko 'ene poto 'i he Lea Faka-Tongá, pea 'oku fie ma'u ia ke ngāue 'aki ko e Lea 'o e Akó, ke fai 'aki 'a e fakahinohino 'o e ngaahi lēsoní. Ko e a'usia 'a e taumu'á ni, 'oku fie ma'u leva ke 'uluaki ako'i 'a e toko taha akó 'o kamata'aki 'a e Lea Faka-Tongá ke fakatoka ai ha makatu'unga mālohi mo fefeka 'o toki ako'i ai 'a e Lea Faka-Pilitāniá. 'A ia 'oku fie ma'u ke ngāue 'aki fakatou'osi 'a e ongo leá ni 'i he ako kolisí 'aki 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga 'a e ongo leá ni fakatou'osi ki he toko taha akó mo e fonuá foki.

6.3.3. 'Oku pehē ni leva 'a e fokotu'utu'u ki he ngāue 'aki 'o e ongo Leá ni:

Lea 'o e Akó

Kalasi	Lea Faka-Tonga	Lea Faka-Pilitānia
Ako Tokamu'a	100%	0%
Kalasi 1-3	100%	0%
Kalasi 4	80%	20%
Kalasi 5	70%	30%
Kalasi 6	60%	40%
Foomu 1-7	50%	50%

6.3.4. Ko e Lea Faka-Tongá, 'i hono ako'i ko e lēsoni pē, kuo pau ke ako'i ia 'i he kalasi kotoa pē mei he Ako Tokamu'á 'o a'u ki he Foomu 7. Ko e Lea Faka-Pilitāniá, 'i hono ako'i ko e lēsoni, kuo pau ke ako'i ia mei he Kalasi 4 ki he Foomu 6. 'E kamata fakahū mai 'a e Lea Faka-Pilitāniá ko e akoako lea pē 'i he Kalasi 3. 'I he Foomu 7, 'e hoko ia ko e lēsoni fili pē.

Ko e fokotu'utu'u eni ki hono ako'i 'o e ongo lēsoní ni:

Kalasi	Lēsoni Lea Faka-Tongá	Lēsoni Lea Faka-Pilitāniá
Ako Tokamu'á	Ko e ngaahi lava me'á 'e fakahū ia 'i he lēsoni kotoa pē 'o e akó.	Miniti 'e 0
Kalasi 1-2	Miniti 'e 880 he uike	Miniti 'e 0
Kalasi 3	Miniti 'e 820 he uike	Miniti 'e 60 he uike ka ko e akoako lea pē
Kalasi 4	Miniti 'e 450 he uike	Miniti 'e 330 he uike
Kalasi 5	Miniti 'e 400 he uike	Miniti 'e 380 he uike
Kalasi 6	Miniti 'e 390 he uike	Miniti 'e 390 he uike
Foomu 1	Miniti 'e 240 he uike	Miniti 'e 240 he uike
Foomu 2	Miniti 'e 240 he uike	Miniti 'e 240 he uike
Foomu 3	Miniti 'e 240 he uike	Miniti 'e 240 he uike
Foomu 4	Miniti 'e 240 he uike	Miniti 'e 240 he uike
Foomu 5	Miniti 'e 240 he uike	Miniti 'e 240 he uike
Foomu 6	Miniti 'e 240 he uike	Miniti 'e 240 he uike
Foomu 7	Miniti 'e 240 he uike	Miniti 'e 240 he uike

- 6.3.5. 'E fakatefito 'a e fakamamafa 'i he Lēsoni Lea Faka-Tongá ki hono ngāue 'aki 'o e Lea Faka-Tongá 'i he ngaahi tapa kotoa pē 'o e mo'ui 'a e fonuá 'o tautautefito ki he ngaahi me'a 'o felāve'i mo e ngaahi ongo, tefito'i tui, 'ulungaanga, anga fakafonua, tukufakaholo, mo onopooni mo e fakalalakaká.
- 6.3.6. Ko e 'apiako kotoa pē kuo pau ke muimui ki he Fokotu'utu'ú ni ki hono ngāue 'aki 'o e Lea ki he Akó.
- 6.3.7. Kapau 'oku tokolahi 'i ha 'apiako ha fānau ako ko 'enau Lea 'Uluakí 'oku 'ikai ko e Lea Faka-Tongá pea 'oku totonu ke fakakaukau 'i ha polokalama 'e fai ki ai ha felotoi 'okú ne malava ke fakahoko 'enau fie ma'u fakaakó mo e leá.
- 6.3.8. 'Oku fie ma'u ke ngāue 'aki 'i he Kolisi Ako Fakafaiakó mo e ngaahi polokalama ako 'i 'o e Leá ha ngaahi founa fakafaiako 'e 'aonga ki he toko taha ako kotoa pē ke malava ai 'e he kau akó ke ma'u 'a e ngaahi faingamālie ke ako mo a'usia honau ngaahi ivi fakaenatula te'eki ke ngāue'í.

6.4. Ngaahi Polokalama Ako ke Fakahokó

- 6.4.1. 'Oku fie ma'u ke tufaki mo fakamahino 'a e Fokotu'utu'ú ni ki he Lea 'o e Akó ki he ngaahi akó hono kātoa pea mo e fonuá foki 'i he tapa kotoa pē. Ko e a'usia ko ia 'o e taumu'a ke fakatou poto lelei 'a e toko taha akó 'i he Lea Faka-Tongá mo e Lea Faka-Pilitāniá 'oku 'ikai ngata pē 'i he fie ma'u ke tukupā ki ai 'a e sekitoa akó ka 'oku totonu foki ke kau ki ai mo e ngaahi va'a kotoa pē mo e tu'unga kotoa pē 'o e Pule'angá, ngaahi pisinisí, mo e kakai 'o e fonuá. 'Oku fie ma'u 'aupito 'a e pou pou 'a e tapa kotoa pē pea fakahoko 'a e ngaahi founa tatau kae lava 'o a'usia 'a e ngaahi taumu'a mo e vīsone 'o e Fokotu'utu'ú ni.

Ko e ngaahi founa leva eni 'o e fakahoko fatongia 'oku fie ma'ú³:

- 6.4.1.1. 'Oku fie ma'u ke fakalele ha ngaahi polokalama ako ma'á e kau ngāue ke pou pou ki he fakahoko 'o e Fokotu'utu'u ni ki he Lea 'o e Akó 'i Tongá ni 'a ia 'e faka'ai'ai ai 'a e ngaahi founa lelei ki hono ako 'aki, faiako 'i 'aki, mo sivi 'i 'aki 'a e ako 'o e Leá mo hono olá.
- 6.4.1.2. Ke fakahoko mo ha ngaahi polokalama ako ki he fonuá 'i he taimi tatau, 'a ia 'e lele hokohoko pē ia lolotonga 'a e fakahoko 'o e Fokotu'utu'ú ni, pea ke mālohi mo mahino 'aupito 'i he taimi ko ia 'e kamata ngāue 'aki ai 'a e Fokotu'utu'u fo'ou ni.
- 6.4.1.3. Ke pou pou 'a e Pule'angá ki he Fokotu'utu'ú ni 'i ha'á ne ngāue 'aki ha ngaahi founa ngāue 'oku fenāpasi mo e founa ngāue ni peá ne toe tokoni foki ki hono faka'ai'ai mo ako 'i 'o e kakai 'o e fonuá ki he Fokotu'utu'ú ni. Ko e taha 'o e ngaahi me'a 'e lava tokoni ai 'a e Pule'angá ko hono fokotu'u ha Komisio ki he Leá ke ne tataki 'a e

³ 'Oku kau kātoa 'i he ngaahi me'á ni 'a e Lea 'a e kāinga Niuafuóu.

ngāue ‘aki ‘o e Lea Faka-Tongá⁴ mo hono fakatupulekina, fakatolonga, mo e sivi‘i hono ngāue ‘akí.

- 6.4.1.4. Ke tokoni‘i ‘e he Potungāue Akó, Kakai Fefiné, mo e Anga Fakafonuá ‘a e fakahoko ‘o e Fokotu‘utu‘ú ni ‘aki ha‘á ne fa‘u ha ngaahi silapa, ngaahi tohi ma‘á e kau faiakó mo e fānau akó, ngaahi nāunau ako, ngaahi nāunau makehe ke poupou mo tokoni ki he kau faiakó mo e fānau akó, pea mo ha ngaahi tohi fakahinohino mahino ki he vahevahe ‘o e taimí, mo e ngaahi founa ke sivi‘i ‘aki ‘a e ola ‘o e fakahoko ‘o e Fokotu‘utu‘ú ni peá na fenāpasi foki mo e Fokotu‘utu‘u ki he Leá.
- 6.4.1.5. Ke toe fakalahi mo fakalelei‘i ange ‘a e ngaahi polokalama ako ‘o e Leá (Lea Faka-Tongá, Lea Faka-Pilitāniá, mo ha toe lea kehe pē) ‘i he Kolisi Fakafaiakó ki he Ako Tokamu‘á, Lautohí, mo e Kolisí ke feinga‘i ke nofo mai ‘a e kau faiakó mei he Kolisi Ako Fakafaiakó kuo nau ma‘u ‘a e ngaahi ongo, tefito‘i tui, ‘ilo fe‘unga, pōto‘i ngāue fe‘unga, mo e tu‘unga fakaako fe‘unga ki hono fakahoko ‘o e fatongia faiakó, pea ‘i ai ma‘u pē ha kau ngāue fe‘unga ke fakahoko ‘a e ngāue.

7. Sivi‘i ‘o e Ngāue‘i ‘o e Fokotu‘utu‘ú

- 7.1. Ko e ngaahi lava me‘a pē ko e ola ko ia kuo ‘osi fokotu‘u ‘i he ngaahi Tohi Silapá ki he ngaahi lēsoni taki taha ko kinautolu ia ‘e ngāue ‘aki ki hono sivi‘i mo fuatautau ‘aki ‘a e ngāue ‘i he Kalasi 4, 6, mo e Foomu 2, 5, 6 mo e 7 (ka ‘e makatu‘unga eni ‘i he ngaahi ola kuo fokotu‘u ma‘á e Kalasi 3, 5 mo e Foomu 1, 5, 6, mo e 7). ‘Oku fie ma‘u ‘a e kau faiakó ke nau ngāue ‘aki ‘a e fa‘ahinga founa sivi‘i ‘o e ngāue ‘a e fānau ‘oku lele pē ia he taimi kotoa ‘o tautau tefito eni ki he ngaahi ngāue ‘i he ngaahi kalasi ki laló ‘o makatu‘unga ‘i he ngaahi founa fakafaiako ‘oku pau mo mahino ‘e ma‘u ai ha ola lelei ‘o hangē ko e ngaahi founa ako maheni ‘a e kakai Tongá.
- 7.2. ‘Oku fie ma‘u ‘a e kau pule akó ke nau poupou ki he fakahoko ‘o e Fokotu‘utu‘ú ni ki he Leá ‘aki ‘enau fokotu‘u ha ngaahi founa fakalūkufua ki he‘enau ngaahi ‘apiakó ke fakahoko ‘aki ‘a e Fokotu‘utu‘u ‘o e Lea ki he Akó.

8. Fakamā‘opo‘opó

- 8.1. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki lelei ko e Fokotu‘utu‘ú ni mo e ngaahi founa ‘oku fokotu‘u ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue ‘e malava ai ke ma‘u ha fonua mo ha kakai ‘oku nau fakatoukatea ‘i he poto ‘i he ngāue lelei ‘aki ‘o e Lea Faka-Tongá mo e Lea Faka-Pilitāniá; ha kakai ‘oku nau laukau ‘i honau tukufakaholó ‘o nau hoko ko e kau fai fatongia poto mo e ngaahi kupu ngāue ‘aonga ‘i honau ngaahi fāmilí, koló, siasí, mo e fonuá, pea mo māmani lahi foki. ‘E malava noa pē eni kapau ‘e tukupā ki ai ‘a e ngaahi kupu kotoa pē ‘o e fonuá, Pule‘angá, sekitoa ‘o e akó, pea mo e kakai kotoa pē ‘o e fonuá.

---

⁴ ‘Oku kau heni mo e Lea ‘a e kāinga Niuafu‘ou.